

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 - 1920 РР. І НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ*В.І. Шабельніков***АНОТАЦІЯ**

У статті в історичному аспекті розглянуто формування етнонаціональної політики різними урядами доби української державності 1917-1920 рр., часткову реалізацію прав національних меншин, їх ставлення до основних питань Української революції на всіх етапах її розвитку. Відзначено позитивні результати та негативні прояви етнонаціональної політики Центральної Ради та Директорії УНР, виявлені особливості національного питання після встановлення радянської форми державності.

Ключові слова: Українська революція, національні меншини, етнополітика, національно-державне будівництво, національно-територіальна автономія, самоврядування, федералізм, українська державність, державотворення.

Проблеми державного будівництва та національної політики були актуальними протягом всієї української історії і пов'язувались із соціально-становим і етнічним факторами, що існували в той чи інший історичний період. Найбільш яскравим і цікавим в плані накопиченого і втіленого в життя історичного досвіду є залучення до національно-державного будівництва національних меншин в роки Української революції (1917 – 1920 рр.).

За даними, опублікованими у 1920 р. тільки на півдні України проживали представники 20 національностей. Найчисленішими меншинами були росіяни (2,7 млн.), євреї (2 млн.), німці (210 тис.), поляки (239,4 тис.) [1]. Загальна кількість національних меншин серед населення України перевищувала 25 %. Вони домінували в ключових сферах життя, що визначали життєдіяльність суспільства. Великою, середньою і в значній мірі дрібною промисловістю володіли переважно росіяни, євреї, поляки; в торгівлі домінували євреї і поляки; в сільському господарстві – німці, болгари; освіта, преса і видавнича справа контролювалися росіянами, які також складали більшість серед чиновників і військових, поміщицькі господарства перебували, головним чином, в руках росіян і поляків.

Питання формування етнополітики та становлення національних меншин доби Української революції в радянській літературі ґрунтовно і комплексно не розглядалося. Після проголошення незалежності України дослідники почали виявляти інтерес до вивчення даного питання.

Державотворчим тенденціям та національним проблемам, які втілювалися у досвіді УНР, Гетьманату, Директорії УНР й УСРР доби відродження української державності присвячені узагальнюючі праці І.Ф. Кураса, О.П. Реєнта, В.Ф. Солдатенка [2]. Окремі питання, що проливають світло на цю проблему можна знайти в монографії В.І. Шабельнікова [3] та в статті О.В. Антонюка [4].

Привертають увагу дисертації Л.П. Гарчевої [5] та З.В. Олійник [6], в яких були зроблені спроби дослідити деякі конкретні питання даної проблеми, але вони не дають повної картини діяльності національних меншин та їх ставлення до політичних

процесів, пов'язаних з державотворчими тенденціями в ході Української революції. Тож ця тема потребує подальшого дослідження.

Спираючись на досягнуті результати у дослідженні цієї проблеми, враховуючи її актуальність і недостатню розробленість, автор дослідження прагне показати діяльність національно-демократичних сил у 1917 -1920 рр., партійних і радянських органів після приходу до влади більшовиків у здійсненні завдань національно-державного будівництва, проаналізувати створення необхідної правової бази, основні причини, напрямки та особливості роботи серед національних меншин. Їх ставлення до основних питань Української революції на різних етапах її розвитку.

Можливості втілення в життя ідей, пов'язаних з реалізацією прав національних меншин, з'явилися після Лютневої революції 1917 р. в Росії. Саме відтоді почала формуватися національна політика Української держави. Очолили її розробку М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, С. Єфремов та ін. Перед ними стояло дуже складне завдання: втілити ідеї федералізму у практику суспільно-політичного та державного життя, виробити чітку етнонаціональну політику.

Цей процес розпочався з створення Центральної Ради 4 березня 1917 р. Голова Центральної Ради М. Грушевський запропонував признати «всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолерантності супроти інших народностей національним злочином і виступати проти них з усієї рішучістю» [7].

М. Грушевський і його оточення добре розуміли, що в багатонаціональній Україні залучити, крім українців, національні меншини до державного будівництва можна лише шляхом проведення демократичної національної політики.

Щоб надати Центральній Раді характер справжнього представництва всього українського народу 6-8 квітня 1917 р. було скликано Всеукраїнський національний з'їзд (конгрес). В резолюції, прийнятій з'їздом майже одногосно, відзначалося, що єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську, а одним з головних принципів української автономії повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні». У підсумкових документах було також визнано, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі» [8].

Таким чином, автономний устрій України передбачався в складі федеративної і демократичної Росії. Одним із головних принципів автономії проголошувалась повна гарантія прав національних меншин, які проживали на території України і мали свій адміністративний устрій.

Наступним кроком стала вимога національно-територіальної автономії в резолюціях І-го Всеукраїнського військового з'їзду (5-8 травня 1917 р.), на яких з'їхалися понад 700 делегатів, що представляли 900 тис. військових армії і тилу.

Його рішення були спрямовані на підтримку Центральної Ради і вимагали від Тимчасового уряду Росії «негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України» [9].

М. Грушевський та Центральна Рада доклали чимало зусиль для пошуку шляхів і форм вирішення цього питання як стратегічного завдання Центральної Ради. Водночас була запропонована внутрішня національно-територіальна автономія, як територіальне об'єднання національних меншин України, що знайшло відображення і закріплення в універсалах Центральної Ради.

Так І Універсал Центральної Ради 10 червня 1917 р. проголосив: «В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією» тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя [10].

Продовжуючи державотворчу лінію, Центральна Рада 3 липня 1917 р. ухвалює II Універсал. У цьому документі вказувалося, що Центральна Рада незабаром поповниться представниками національних меншин, які проживають на українських землях, після чого вона стане «єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю» [11].

II Універсал, прийнятий всупереч резолюції Всеукраїнського національному з'їзду (конгресу), отримав суперечливі оцінки як серед учасників тих подій, так і в українській історіографії. Дехто з них розглядає його як крок назад по тій причині, що українська політична еліта помилково сподівалася на справедливе вирішення національного питання з боку Росії. Але більшість із сучасних дослідників оцінює його як необхідний і поміркований акт в українському національному русі.

Швидкому зростанню авторитету та впливовості Центральної Ради сприяли рішення шостої сесії від 8 серпня 1917 р. з питань поповнення її складу представниками національних меншин. Мандатна комісія сесії признала обраний персональний склад Центральної Ради у кількості 639 дійсних члена, з них 140 представників національних меншин [12], тобто майже 22 % від загальної чисельності.

Керівництво Центральної Ради добре розуміло, що в багатонаціональній Україні залучити представників національних меншин до державотворчих процесів можна лише завдяки послідовному проведенню демократичної етнонаціональної політики, яка б свідчила про наміри Центральної Ради не на словах, а на ділі вирішувати проблеми національних меншин. Щоб підтвердити свої наміри Центральна Рада вирішила обговорити питання забезпечення прав національних меншин на форумі представників всіх етносів України. 8-15 вересня 1917 р. в Києві Центральна Рада провела з'їзд народів, на якому його делегати обговорювали питання забезпечення прав національних меншин. В постанові з'їзду підкреслювалося, що «кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію... для розроблення і переведення в життя всіх тих заходів, котрі будуть потрібні для здійснення завдань національного та крайового автономно-федеративного будівництва і організації Ради народів», в склад якої мали ввійти по 4 члени від кожного народу [13].

Ідея демократичного устрою країни знайшла також відображення у III Універсалі 7 листопада 1917 р. в якому була накреслена широка програма дій у сфері національної політики. В ньому проголошувалося, що «народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя» [14].

Але не всі національні меншини та їх політичні партії підтримали III Універсал. Фракції російських меншовиків, есерів і соціалістів від підтримки III Універсалу утримались. Росіяни, які до революції являли собою панівну націю й мали можливості вільного духовного розвитку, взагалі не вважали себе національною меншиною, бо Україна, на їх погляд, була складовою частиною Росії. Сучасний український історик О. Реєнт з цього приводу пише: «В українських містах підтримки національного руху з боку росіян не було, молода українська демократія також виявляла недовір'я до російського населення українських міст, що перешкоджало взаєморозумінню людей» [15].

Що стосується переважної більшості євреїв і поляків, то вони були схильні до сприйняття гасла української автономії в рамках Російської Федерації. Д.Дорошенко писав, що поляки були одинокою національною групою, яка усвідомлювала своє меншинове становище, а тому старалися співпрацювати з Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом, щоб захистити свої національні і соціальні інтереси [16].

Усі єврейські партії голосували за III універсал, який виводив суверенітет України на вищий, у порівнянні з I і II Універсалами, державний рівень. Як доповідав член

Центральної Ради від єврейської етнічної групи І. Гольдельман на шостій сесії цього представницького органу 8 серпня 1917 р. «нашим завданням тепер повинно бути збільшення авторитету Центральної Ради, зорганізування коло неї широких демократичних мас, щоб ці організовані маси національностей України протиставити новому буржуазному централізмові» [17].

На подібних позиціях стояла також німецька етнічна група. Це можна пояснити тим, що німці мали сприятливі умови національного життя. Їхній культурний розвиток не зазнав тиску з боку урядової політики й базувався на економічному розвитку німецьких колоній й хуторів, що завжди відрізнялися від інших високою культурою ведення господарства і добробутом.

На початку 1918 р. посилюється зневіра національних менших як і всього українського народу щодо здатності Центральної Ради вирішити нагальні державні проблеми, соціальні питання беруть гору над національними. У цій ситуації між українськими партіями і партіями національних меншин в Центральній Раді відбувся розкол, про що свідчить прийняття 11 січня 1918 р. IV Універсалу лише українськими партіями. Із представників партій національних меншин лише польський соціаліст Ф.П. Матушевський заявив про підтримку незалежної України [18].

Замість культурно-національної автономії IV Універсал передбачав «національно-персональну автономію» всіх народів, які проживали на території України. Вона була встановлена «Законом Української Центральної Ради про національно-персональну автономію» (9 січня 1918 р.), який визнав за всіма національними меншинами України право на самоуправне життя в ділянках самоуправління, освіти культури [19].

Слід підкреслити, що лише єврейська меншина на початку 1918 р. виявила ініціативу у розбудові певної системи самоуправління, створивши верховні установи єврейської автономії. Але після зайняття Києва радянськими військами у січні 1918 р. їх було розігнано, а після повернення Центральної Ради до столиці було відновлено. В умовах режиму гетьмана П.Скоропадського, незважаючи на те, що закон про національно-персональну автономію не діяв, євреї створили представницькі органи. На початку листопада 1918 р. вони скликали Тимчасове єврейське Національне Зібрання (25 членів), яке обрало Національний Секретаріат (12 членів). Ці органи самоуправління проіснували майже до листопада 1920 р. [20].

З інших позицій розглядали право національних меншин на автономію і самоуправління у своїй більшості росіяни, які взагалі не сприймали український національний рух. Сепаратистські сили з числа росіян в керівництві КПУ (б) У навіть намагалися відокремити від України національну територію Донецько-Криворізького басейну. В кінці січня 1918 р. вони штучно утворили Донецько-Криворізьку радянську республіку у складі Російської Федерації [21], яка не мала виразного національно-державного характеру. І хоча ця республіка через два місяці фактично припинила своє існування, вона показала слабкість центральної влади УНР і як результат наростання децентралізаторських тенденцій в країні.

Практика державотворення доби Центральної Ради не дає підстав стверджувати, що еволюція Української Народної Республіки пішла шляхом федералізму і національно-персональної автономії. Це сталося перш за все тому, що основна частина українців і національних меншин ще не була готова підтримати ці ідеї. Тому національний фактор у створенні централізованої влади і збереженні цілісності республіки знайшов відображення в Конституції УНР, прийнятій 29 квітня 1918 р., в якій даній проблемі присвячено окремий розділ під назвою « Національні союзи».

П. Скоропадський у липні 1918 р. анулював закон про національно-персональну автономію, ліквідував національні міністерства [22]. Його оточення байдуже ставилося до ідеї національно-державного будівництва.

З приходом до влади Директорії політика національно-персональної автономії була підтверджена. Майже розпочало роботу державне управління у справах єврейської національної меншини [23].

Політичні сили, які представляли інтереси інших національних меншин відмовились від співробітництва з Директорією у розбудові держави. Такі тенденції особливо загострилися у середовищі українських поляків у зв'язку з проголошенням Західно-Української Народної Республіки та намірами її керівників до злуки з УНР, що закономірно зумовлювало зміну державних кордонів.

Національне питання гостро постало після установаження радянської влади. Складна соціально-економічна та політична ситуація в країні спонукала її до гнучкої тактики у здійсненні державотворення. Багатонаціональний склад населення і специфічні потреби тієї чи іншої національності почали враховуватися в партійному і радянському будівництві.

Важливу роль у розбудові української державності, втіленні в життя національної політики радянської влади зіграла перша Конституція УСРР, яка була прийнята на III Всеукраїнському з'їзді Рад 10 березня 1919 р. [24]. На відміну від Конституції УНР 1918 р. в ній з'явилося положення про наміри радянської влади ліквідувати національний гніт та національну ворожнечу, забезпечити рівні права для всіх національних меншин. Але в Конституції УСРР 1919 р. були відсутні положення про національно-персональну автономію, національні союзи та Національні збори на українській території, що було гарантовано у попередній Конституції УНР 1918 р. [25].

З стабілізацією радянської влади в Україні розпочалася реалізація політики партії більшовиків з національного питання з метою зміцнення режиму шляхом поступок національному рухові. Відомий державний і політичний діяч радянської України М. Скрипник відзначав з цього приводу наступне: «наш народ не жив державним життям і тільки тепер буде свою пролетарську державу, «завдання якої боротися» проти всякого гніту, в тому числі й національного, за розвиток всіх засобів духовного піднесення трудящих мас...» [26].

Про злободенність національного питання в Україні свідчить створення в республіці спеціальних органів державної влади і відповідних структур в партійних комітетах. Питання роботи з національними меншинами перебували у центрі уваги ВУЦВК і РНК УСРР, наркомату освіти, а також громадських організацій. В структурі наркомату освіти була створена Рада національних меншин. Активно працювали підвідділи і секції по роботі серед національних меншин як в апараті ЦК КП(б)У, так і в низових партійних комітетах. В республіці діяли товариства сприяння розвитку єврейської культури, польського культурно-просвітницького товариства «Праця» та ін. [27].

Таким чином, на всіх етапах розвитку Української революції політичні сили намагалися залучити на свій бік національні меншини, прийнявши з цією метою цілий ряд законів і постанов. Але ставлення неукраїнського населення до національно-визвольного руху і суверенітету України було неоднозначним. В період 1917 – початку 1918 рр. переважна більшість національних меншин не підтримала Центральну Раду, частина з них була на боці більшовиків, а більшість взагалі зайняла нейтральну позицію. На початку 1918 р. на тлі задекларованих більшовиками популярних гасел про землю і вихід України із Першої світової війни, посилюється зневіра українців і неукраїнців щодо здатності Центральної Ради вирішити соціальні проблеми. В умовах громадянської війни національні меншини, як і українці, зазнали економічних і політичних утисків з боку майже всіх політичних сил, які змінювали одна одну на теренах України. За часів «воєнного комунізму» вони підпали під так зване «поселишне розкуркулювання», яке призвело до значного погіршення становища селянства етнічних меншин, що не підтримало радянську владу.

Серед головних причин поразки національно-патріотичних сил доби Української революції слід вказати на те, що значна частина проголошених положень і постулатів з національного питання так і залишилася на папері. Цю обставину вдало використали більшовики і радянська влада в своїх пропагандистських цілях, щоб забезпечити підтримку національній меншини. Свою роль в ослабленні національно-патріотичних сил відігравали і налагоджені російсько-українські зв'язки, домінування неукраїнського, особливо російського населення, у великих містах – осередках політичного життя та ін.

РЕЗЮМЕ

В статті в історическому аспекті розглянуто формування етнонаціональної політики різними урядами періоду української державності 1917-1920 рр., частинну реалізацію прав національних меншин, їх відношення до основних питань Української революції на всіх етапах її розвитку. Обозначено позитивні результати і негативні прояви етнонаціональної політики Центральної Ради і Директорії УНР, виявлені особливості національного питання після встановлення радянської форми державності.

Ключеві слова: Українська революція, національні меншинства, етнополітика, національно-державне будівництво, національно-територіальна автономія, самоуправління, федералізм, українська державність, державне будівництво.

SUMMARY

The article analyzes the development between the Ukrainian, Russian and Belorussian Soviet Republics on the questions of settlement of ethnic and administrative borders in 1920 s/ Economic, political and social reasons of solution of this problem are detected. Little-known pages of the History of formation of external borders of Ukraine and consequences of these transformations are elucidated.

Key-words: settlement of frontiers, Ukrainian – Russian negotiations, redistribution, ethnographic principle, administrative –territorial structure, province, parish, county, district, demarcation of the disputed territories, the ethnic composition of the population, zoning of Ukraine, population.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.452.
2. Курас І.Ф. Ілюзії й практика національного нігілізму. Погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку / І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко // Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.) – К., 2001. – С.37-64; Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни (1917-1920 рр.) / О.П. Реєнт: НАН України; ін.-т іст. України. – К., 1996. – 265 с.; Реєнт О.П. Нариси з історії Української революції / О.П. Реєнт. – К.: 1 вересня, 2000. – 80 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис/ В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки: у 4-х т.: Т.1.: Рік 1917. – Х.: Прапор, 2008. – 560 с.; Т.2: Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.; Т.3: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – 453 с.; Т. IV: Рік 1920. – К.: Світогляд, 2010. – 442 с.
3. Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.). Монографія / В.І. Шабельніков / за загальною ред. д-ра істор.наук. проф. О.М. Бута. – Донецьк: ДонУ, 2011. – 306 с.

4. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О.В. Антонюк // Український історичний журнал. – 1999. - № 3. –С.44 – 56; № 4 – С.15-28.
5. Гарчева Л.П. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 – початок 1918 рр.): автореф. дис.... док. іст. наук: 07.00.01 / Л.П. Гарчева. –Львів, 1995.-54 с.
6. Олійник З.В. Національна політика більшовиків України в 1917 -1920 рр. : автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 / З.В. Олійник. –К., 2002. – 20 с.
7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Знання, 1991. -240 с.
8. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. –К.: Наукова думка, 1996. –Т.1. - С. 54.
9. ЦДАВО Україна. Ф.1115. – Оп. 4. – Спр.16. – Арк.8.
10. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. –К.: Наукова думка, 1996. –Т.1. - С. 104-105.
11. Там само. – С.164.
12. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Листопад, № 20/21, 22/23.
13. Нова Рада. – 1917. -17 вересня.
14. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. –К.: Наукова думка, 1996. –Т.1. - С. 101.
15. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни / 1917 -1920 рр./ О.П.Реєнт: НАН України; Ін-т іст. України. –К., 1996.- С. 49.
16. Дорошенко Д. Історії України. 1917-1923: Доба Центральної Ради /Д.Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т.1. – С. 273.
17. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. –Т.1. - С. 243.
18. Києвлянин. – 1918.- 13 января.
19. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2. - С. 54, 99-101.
20. Данильченко О.П. Національні меншості Півдня України в 20-х роках. –Історико-географічні дослідження в Україні / О.П. Данильченко. –К.: Наукова думка,1994. - С.50-52.
21. Донецкий пролетарий /Харьков /. – 1918. -14 февраля.
22. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр. 244. – Арк. 1-21.
23. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: документи і матеріали: довідник у 2-х ч. – К.: Вища школа, 1997. –Ч.1. – С. 511.
24. Конституція Української СРР 1919 р. – Режим доступу: РХФ / Konstitutsiya USSR.html.
25. Конституція Української Народної Республіки 1918 р. – Режим доступу:[http // zakon 2 radagov.ua/laws/show/n0002300-18/](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18/)
26. Скрыпник Н.А. Национальная политика малых народностей /Н.А. Скрыпник // Коммунист. -1920. -№ 3. – С.12-18.
27. Вісті ВУЦВК. -1922. -17 листопада.

Надійшла до редакції 3.10.2013 р.